DIFFERENZ-SCHRIFT (PARTEA A II-A)

Autor: Vlad Mureșan | 2 aprilie 2022

§6. Principiul rațional-negativ ca nimicire (*Vernichtung*) a opozițiilor intelectului. Hegel dezvoltă în același sens progresia autodestructivă a intelectului, corespunzătoare corelației dintre *isostheneia* (*ἰσοσθένεια*) și *époché* (*ἐποχή*). Egalitatea argumentelor opuse sau egalitatea opușilor în genere, obținută prin reflectare sau dedublare speculară produce, în final, paralizia suspensivă a intelectului. Sextus Empiricus construiește metodic contradicția prin oglindirea argumentelor *pro* și *contra* unde fiecărui argument îi corespunde un contraargument opus echipolent. Ca atare, *isosthenia* culminează în *époché*, ca suspendare sau reținere generalizată a predicației, reținere atât de la *decizia* privitoare la opoziția însăși cât și ca *decizie* între membrii opoziției. Hegel asimilează această suspendare a intelectului celui de-al doilea regim al reflexiei, regimul rațional-negativ: adică necesitatea naturală ca în contradicția generalizată a intelectului cu sine să triumfe rejecția logică, sau ca în implozia logică a intelectului (*Selbstzerstörung*) să se instaureze *neantul* rațiunii. Acest lucru apare semnificativ în faptul că *Analitica transcendentală* însăși se încheie tocmai cu analitica neantului, înainte de a păși în sfera pozitivă a rațiunii: „Cunoscând acest lucru, rațiunea a suprimat însuși intelectul, *punerea* proprie acestuia îi apare ei ca *non-punere*, produsele lui i se înfățișează ei ca negații” (*indem die Vernunft dies erkennt, hat sie den Verstand selbst aufgehoben, sein Setzener scheint ihr als ein Nicht-Setzen, seine Produkte als Negationen*)[1]. Suprimarea intelectului (stăpânul diviziunii) duce la nimicirea diviziunii, deci la abolirea diferențelor de către rațiune: „Această *nimicire*” este tocmai „afirmarea pură a rațiunii fără opoziție” (*das reine Setzen derVernunft ohne Entgegensetzen wäre*[2]. Dacă reflectarea reciproc-anihilantă a determinațiilor contradictorii este un lucru, saltul anihilant din determinație în Nedeterminare este un salt în Abis, unde reflexia dezvoltă mișcarea rațional-negativă care dizolvă sau abolește sfera determinării cu tot cu opușii acesteia. Această conștientizare de către Hegel a imploziei intelecției abandonată sieși apare frecvent sub formula de *Vernichtung*: ca nimicire inerentă actualizării contradicției intelectului care se credea instanța legii identității. Pentru reflexie, limitatul însuși este ceva „antinomic”: „și aceasta este latura negativă a cunoașterii, este formalul care, dirijat de rațiune, se distruge pe sine însuși

(…) Cunoașterea pură (adică cunoașterea fără intuiție) este nimicirea contrarelor în contradicție”[3]. Această *Vernichtung* nu este doar impunerea intrinsecă a intelectului, ci ea apare ca operă a rațiunii care judecă intelectul și dă un verdict pur negativ. Acest verdict negativ apare și în întâlnirea simțului comun cu speculația. Simțul comun este definit de Hegel ca posesor al unor insule de cunoaștere într-un ocean întunecat, adică a unor *Halbwahrheiten*, *semi-adevăruri* diseminate („puncte luminoase ce se ridică pentru sine din noaptea totalității”[4]). Speculația înțelege aceste semiadevăruri însă le denunță ca „accidentalități”. Pentru rațiune cunoașterea (determinarea) nu există decât raportată la Absolut (la Nedeterminare): „înaintea ei este nimicit cunoscutul și știutul”. Ca atare, „simțul comun nu poate înțelege cum ceea ce pentru el este nemijlocit cert, este pentru filosofie, în același timp, *un nimic*” (*ein Nichts ist*)[5]. Neantul rațional-negativ transcende astfel atât dualitatea brută a simțului comun, cât și dualitatea fină a intelectului. Momentul rațional-negativ corespunde în dialectica platonică a „mitului cavernei” punctului ieșirii din cavernă. Cu rezerva că la contactul cu *maxima lumină* (a Esenței raționale) se produce *maxima obscuritate* (obliterarea intelectului).

Sistemul lui Schelling (mai precis filosofia indiferenței la care se raportează Hegel) apare, din contră, ca superior monismului subiectiv fichteean sau monismului obiectiv spinozist prin aceea că el angajează *transcendenderea radicală a ambelor laturi simultan*, *Indifferenz* fiind Absolutul prezentat ca indiferență a subiectului și a obiectului. Prin aceasta, Schelling progresează la nivelul rațional-negativ al depășirii sciziunii (kantiene) prin anihilarea opușilor. Totuși, Hegel observă că în această *nimicire rațională* se reface implacabil *dedublarea intelectivă* care opune din nou indiferența diferenței, pentru că nu poți concepe indiferența fără să o diferențiezi de… diferență, căzând astfel dialectic din indiferența vizată în noua diferență trasată. Rațiunea nu rezistă așadar în regimul pur negativ și cade din nou în intelect. Elanul transcenderii diferenței este astfel incomplet sau irealizabil: *colapsul logic în indiferență este conturnat scizionar de relapsul logic în diferență*. Trecerea rațional-negativă la dizolvarea opozițiilor (în indiferență) creează o nouă opoziție (indiferență ≠ diferență), astfel că în loc să abolească definitiv opoziția, ea recreează și restabilizează o nouă opoziție între extremele acestei *tranziții* spre o *nirvanizare logică* niciodată complet consumată a fenomenului determinat în Abisul indeterminat. *Maya* intelecției se reface astfel implacabil dintr-o *Nirvana* rațională irealizabilă, critică logică definitivă aplicată aici de Hegel nu doar *Indiferenței* lui Schelling, ci, simultan, tuturor formelor de apofatism deconstructiv radical: Nagarjuna, Sextus Empiricus și Derrida. Este punctul în care un observator atent al Conceptului (detașat de circumstanțiere) nu are cum să nu observe că apărarea lui Schelling de către Hegel este limitată la indicarea superiorității *Indiferenței* atât față de *gloria Substanței infinite* a lui Spinoza cât și față de *superbia Eului absolut* al lui Fichte (ca surmontare a unilateralității lor obiectiv-dogmative respectiv subiectiv-transcendentale), dar ea este însoțită totodată de critica deficienței principiului schellingian ca echilibru instabil între saltul decizionist în Abisul negativ al indeterminării și reculul refacerii pozitivității determinării ca diferență reflectată în

Abisul indiferenței. Este ca și cum am spune că momentul rațional-negativ nu are *putere* să se consume exhaustiv și să se fixeze definitiv, reprăbușindu-se imediat în momentul intelectiv-segregativ al diferenței – sistemul indiferenței dublu-rejective fiind astfel tot un sistem limitat la fel unilateral (*einseitig*) – ca simplu opus unui sistem al diferenței. Iar această deficiență inerentă „Indiferenței" lui Schelling este tocmai fundalul pe care Hegel dezvăluie necesitatea adevăratului concept speculativ, ca expresie culminantă a momentului rațional-pozitiv și anume ca *transcendere negativă și conservare pozitivă simultană a opușilor* – adică *trecerea* de la *Vernichtung* la ceea ce va deveni *Aufhebung*, emblema semantică a conceptului superior speculativ[6]. În critica soluției lui Schelling, Hegel observă că momentul rațional-negativ nu poate fi definitiv deoarece suprimarea destructivă a opușilor recreează automat *noua opoziție dintre indistincție și distincție* (adică *indistincția* rezultată ce nu poate fi înțeleasă decât ca *negativ al distincției* însăși). Hegel nu se oprește, deci, la punctul rațional-negativ al „nimicirii" (*Vernichtung*), propriu lui Sextus Empiricus[7] sau parțial evocat de suspensia kantiană din *Antinomiile rațiunii pure*[8]. Hegel observă necesitatea progresiei la un al treilea moment logic inevitabil după punerea *disjunctivă* a opușilor și nimicirea lor *rejectivă*: momentul rațional-pozitiv al afirmării *conjunctive* a ambilor opuși. Este teza noastră că aici Hegel face trecerea de la *Vernichtung* la ceea ce ulterior va deveni *Aufhebung* – cuvântul-cheie al logicii speculative mature și, desigur, depășirea oricărei *Indifferenzphilosophie*. Pentru Hegel scepticismul indiferenței sau al rejecției logice este tot o formă de gândire abstractă a intelectului disjunctiv deoarece suprimarea generalizată a opozițiilor produce o ultimă opoziție între indeterminare și determinare. Astfel că, deși Hegel înțelege diferența de nivel dintre intelectul disjunctiv și rațiunea rejectivă, *el consideră totuși rejecția, ca să spunem așa, ca fiind un caz limită al disjuncției*, deoarece negarea tuturor distincțiilor nu echivalează cu suprimarea tuturor distincțiilor, căci ea suprimă toate opozițiile numai creând o nouă opoziție între opoziție și nonopoziție. Deci rejecția nu reușește decât să suprime *opoziția orizontală* (interdeterminativă) deschizând însă noua *opoziție verticală* (dintre determinat și indeterminat) pe care o afirmă chiar mai pregnant, intelectul dovedinduse mai puternic chiar decât rațiuneanegativă, de vreme ce rejecția nu poate elimina total disjuncția, ci recreează o nouă disjuncție (fie ea disjuncția cea mai profundă proprie ultimului hotar, al opoziției verticale). În acest sens *critica Indiferenței*, a *apofatismului*, a *destrucției tetralematice*, a *scepticismului* sau *deconstrucției* ca dominate rezidual de intelect revine la a spune că logica speculativă se naște nu doar din critica explicită a intelectului finit kantian, ci și din critica implicită a rațiunii negative a lui Nagarjuna, Pyrrhon, Sextus Empiricus, sau Derrida – cu ocazia criticii principiului schellingian al sistemului *Indiferenței*). Prin urmare, dacă nici intelectul (disjunctiv) și nici rațiuneanegativă (rejectivă) nu sunt apte să ofere filosofiei Principiul, rămâne doar rațiuneapozitivă (conjunctivă), adică rațiunea speculativă sau Cusanus.

§ 7. Principiul rațional-pozitiv ca suprimare și conservare (*Aufhebung*) a opozițiilor intelectului. Din această depășire a momentului abstract-negativ al

nimicirii (*incomplete a*) opozițiilor, Hegel dezvăluie modul cum rațiunea autentic speculativă este singura capablă să înfăptuiască sinteza superioară a intelectului-disjunctiv cu rațiunea-negativă (a lui Kant cu Nagarjuna):

„Rațiunea le nimicește pe amândouă unindu-le pe amândouă; deoarece ele sunt atare numai prin faptul că nu sunt unite. În această unire subzistă totodată ambele fiindcă opusul, și, deci, limitatul este prin aceasta raportat la Absolut. Opusul nu subzistă însă pentru sine, ci numai întrucât este așezat în Absolut, adică afirmat ca identitate". (*Die Vernunft vernichtet beide indem sie beide vereinigt; denn sie sind nur dadurchdaß sie nicht vereinigt sind. In dieser Vereinigung bestehen zugleich beide; denn das Entgegengesetzte und also Beschränkte ist hiermit aus Absolute bezogen. Es besteht aber nicht für sich, nur insofernes in dem Absoluten, d.h. als Identität gesetzt ist*)[9].

Dacă în primul caz rațiunea apare în forma ei negativă ca suprimare generalizată, Hegel descoperă deja progresul mișcării destructiv-negative către mișcarea restaurativ-pozitivă: „Intelectul trebuie să arate exact opușii, ceea ce el pune (...) Rațiunea unește însă acești opuși care se contrazic, îi afirmă și totodată îi suprimă pe amândoi"[10]. Dacă primul efect al unirii opușilor este implozia logică a intelectului, suprimarea contradicției ca absurdă: *neantul rațional-negativ*, al doilea efect al unirii opușilor este unirea superioară a opușilor prin suprimarea opoziției ca opoziție, cu conservarea și ridicarea membrilor la unitate concretă: *ființa rațional-pozitivă*. Momentul depășit al „scepticismului" nu trebuie însă subestimat: el are sarcina fundamentală de a suprima opozițiile orizontale în numele opoziției verticale, scepticismul având astfel funcția logică a suprimării pozitive a falsei exhaustivități a intelectului finit care încerca să reducă totul la sfera determinată. Detotalizarea intelectului prin negativitatea rejectivă are semnificația unei veritabile teoreme de incompletitudine contra logicismului intra-sistematic finit care nu admite Nedeterminarea extrasistematică. În ambele cazuri intelectul este surmontat, însă în primul caz el este doar abstract-suprimat (*vernichtet*), pe când în al doilea caz el este totodată concret-conservat (*aufgehoben*). Această unitate trebuie înțeleasă în sensul lui *coincidentia oppositorum* formulată de Nicholaus Cusanus, însă ca necesitate rațională generalizată. Acesta este, de fapt, conceptul speculativ: piatra unghiulară a sistemului însuși. În acest concept, raportul fenomenului cu Absolutul este gândit în adevărata lui unitate concretă:

„Apariția (fenomenul) Absolutului este o opoziție; Absolutul nu este în apariția sa; ambele (Absolutul și apariția sa) sunt chiar opuse. Fenomenul nu este identitate. Această opoziție (...) nu poate fi suprimată așa încât să nu existe în sine opoziție. Prin aceasta, fenomenul ar fi doar nimicit, dar fenomenul trebuie totuși să fie și el; s-ar afirma că *Absolutul a ieșit în fenomenul său din sine*. Așadar, Absolutul trebuie să se pună pe sine în fenomenul însuși, adică nu trebuie să-l nimicească pe acesta, ci să-l construiască transformându-l în identitate"[11].

În scopul stabilirii identității speculative, Hegel atacă frontal forma logică a identității analitice. Legea intelectului este principiul identității: A=A. Hegel arată însă că *identitatea intelectului* (A=A) rezultă din *abstragerea* formei din concretul divers care este astfel separat ca un ceva diferit de identitate devenind un opus fixat al acesteia, concepută la rândul ei ca un opus contrafixat. Ca atare, identitatea (așa-zis pură a) intelectului nu mai este doar o *identitate–identică* ci totodată o *identitate–diferențiată* de propria ei alteritate – adică este deja o identitate *afectată* cu și *încărcată* cu diferență. Ca atare, Hegel nu face decât să indice mișcarea obiectivă a conceptului în care momentul diferenței este autoproducția imanentă a identității înseși. Acest lucru poate fi reprezentat formal prin aceea că A = A este mai degrabă A = A': al doilea A fiind identic *cu* dar totodată diferit *de* primul A (primul A este subiect logic, al doilea A este predicat logic). Pentru logica analitică, A este doar A. Hegel surprinde însă cum procesul gândirii însuși îl pune întâi pe A, după care îl re-pune pe A ca reflectat sau oglindit cu sine, și abia revenirea din cel de-al doilea A la primul A constituie egalitatea pe care o vizăm și care ar fi al treilea A care conține tot cercul automișcării în sine. Altfel spus: *egalitatea* finală a lui A cu sine este obținută prin *inegalitatea* intermediară a lui A cu sine. Logica formală (analitică) nu admite substanțialitatea procesului formării și reține doar esențele fixe în forma platonică a inteligibilului statuar. Hegel în schimb reface arheologia *rațională* a formelor *intelectului*. Există întotdeauna mai mult într-o relație intelectuală decât vede intelectul însuși care „uită” drumul deja parcurs (rațiunea fiind astfel, ca să zicem așa, „inconștientul” obiectiv al intelectului subiectiv). Astfel că Hegel face o reconstrucție speculativă (rațională) a logicii analitice (intelectuale). Această fluidizare a relațiilor rigide poate da impresia unui deficit de rigoare (mai ales că ea a fost imitată/degradată de postmoderni precum Derrida și Deleuze într-un efort de dizolvare arbitrară și a arhitectonicii spațiului logic). Totuși, există o mare seriozitate în arheologia rațională a intelectului, o mai strânsă pătrundere a tuturor mișcărilor pre-intelectuale ale intelectului pe care logica analitică le ia drept *„gata făcute”*, solidificate și de la sine înțelese. Hegel spune: dacă legea gândirii este A=A, iar identitatea implică punerea și traversarea unei diferențe a lui A față de sine, diferența este inclusă cumva în identitate. Dar expresia pozitivată a diferenței este A=B (sau A=nonA): nonidentitatea, nonegalitatea, nongândirea. Hegel face însă observația genială că A=B poate fi de fapt gândit (ca o contradicție pozitivată) numai și numai pentru că, în genere, în A=A gândirea a gândit *deja* nu doar identitatea, ci și diferența dintre A și A înșuși: (A=A) □ (A≠A). Altfel spus, în formula noastră observăm un „schematism logic” implicit care traversează eterogenitatea explicită dintre gândire și nongândire, dintre identitate și nonidentitate, și anume identitatea-diferențiată sau autoegalitatea *produsă* cu sine în care diferența este procesul însuși al autoidentității sau în care, ca să parafrazăm barbarismul lui Derrida, *diferența este procesul însuși al „identitanței”*: (A=A) □ (A=A') □ (A=B). Oricât forțăm formalismul să capteze inerența diferenței în identitate, este clar că el poate exprima doar exterior adevărul interior al Conceptului. Diferența ca atare nu este deci posibilă decât pentru că deja, *în pura identitate însăși* se produce, pentru

Hegel, *catastrofa logică infinitezimală a diferenței ca proto-diferență între A și A* însuși. Sau: pentru Hegel, diferența tuturor diferențelor este deja reală și depășită totodată în identitatea însăși. Astfel că sensul deducției (aporetice) a lui A=B din A=A este că *diferența extra-identitară poate fi gândită numai pentru că am gândit deja diferența intra-identitară* – însă cu conștiința clară că identitatea rămâne operativă chiar și în diferența extra-identitară, deoarece fără autoidentitatea fiecărui membru al diferenței nu poți menține fixă diferența interdeterminativă sau „diferența dintre diferențe" ca să spunem așa. Dar dacă în identitate apare o diferență (infinitezimală), iar în diferență subzistă o identitate (infinitezimală), este clar că adevărul nu este nici doar identitatea diferenței (A=A), nici doar diferența identității (A=B), ci ceva pe care formula intermediară îl exprimă sintetic A=A': *identitatea* („=") *identității* (*A*) *cu diferența* (*A'*). Sau, exprimat în limbajul de până acum: între identitatea disjunctivă a intelectului și nonidentitatea rejectivă rațional-negativă mediază tocmai sinteza conjunctivă a identității rațional-pozitive. Între pura identitate și pura diferență mediază identitatea saturată cu *intradiferență*, dar nu ca pe ceva extern articulat, ci ca diferență intra-identitară organică: pură automișcare și putere logică a identității concrete înseși. A gândi simultan (A=B) este o contradicție, deci un *nihil negativum*, Ø, din care derivă conform *principiului exploziei* orice (atât fals, cât și adevăr). Dar Hegel arată că principiul noncontradicției nu poate fi nici el gândit fără principiul identității al cărui negativ este. Astfel, negat fiind (A=B) înseamnă de fapt *negat* (A=A) = (A=B). Altfel spus: pentru ca A să difere de B trebuie ca, în primul rând, A să fie A și B să fie B. Invers, nu am putea concepe că A=A fără să asumăm, să confruntăm și să traversăm contradicția pozitivată a lui A cu sine ca A reflectat cu sine sau pus în opoziție cu sine, adică deja stabilita auto-egalitate mediată auto-inegalitar. Pentru Hegel identitatea și contradicția sunt astfel *coinerente* gândirii, orice relație abstrasă din pulsația simultană concretă a identității cu contradicția este astfel un *semiadevăr particular al intelectului* – doar provizoriu decupat din *adevărul general al rațiunii*. Hegel mai arată și că principiul rațiunii suficiente implică tot forma A=B, atenuat însă cu forma succesiunii. Cauzalitatea tocmai asta înseamnă: $p \rightarrow q$ are semnificația că ceva diferit este totuși, într-un fel și identic: $p = q$ sau A = B. Astfel, pentru Hegel, identitatea unilaterală a intelectului devine identitate a rațiunii, identitate completă ca *identitate a identității cu diferența însăși*: „*Identität von Identität und Differenz*": I = [I≡(I≡D)]. Faptul că intelectul nu recunoaște autentica identitate nu înseamnă decât că intelectul nu a devenit rațiune și se încrâncenează să nu admită *critica intelectului pur* (așa cum rațiunea a confruntat și depășit *critica rațiunii pure*). Dimpotrivă, adevărul începe când intelectul asumă contradicția, devenind rațiune-negativă. Astfel că Absolutul se dă, pentru Hegel, atât în principiul (*intelectual* al) identității, cât și în principiul (*rațional-negativ* al) contradicției (deoarece principiul noncontradicției nu este decât negativul principiului intelectual al identității). În primul caz avem Absolutul intelectual afirmativ-abstract (tautologia-ontologică A=A), în al doilea caz avem Absolutul rațional-negativ abstract (contradicția-meontologică A=B). Aceastea sunt însă pentru Hegel doar părți

ale adevărului rațional-pozitiv care se dă în superpoziția conservată a ambelor, ca *Absolut rațional-afirmativ concret, ca tautologie mediată heterologic.* O adevărată identitate, o identitate completă, concretă sau o identitate pozitiv-rațională ar fi astfel numai identitatea acestei identități (abstracte) cu diferența însăși care a fost abstrasă din ea: adică o identitate a contrariilor identității și diferenței, sau Ființa comună a Ființei și Neantului care conservă esența ambilor, suprimând doar alteritatea lor absolută. Doar o astfel de „construcție" a Absolutului în sistem poate evita proliferarea oscilatorie a „sistemelor" particulare ale intelectului care ricoșează reciproc în principiile lor opuse. Datorită faptului că intelectul nu poate înțelege Absolutul decât pozitivându-l, intelectul îl și falsifică – ceea ce este *pus* (*gestetzt*) este nemijlocit respins în *opus* (*entgegengesetzt*). Ca atare Hegel cere intelectului care ia Absolutul ca „obiect" o adevărată „autodistrugere", o nimicire (*Vernichtung*) purificatoare – analogă lui *sacrificium intellectus* (iezuită) minus fideismul existențial. Doar că autodestrucția rațional-negativă a intelectului este implacabil compensată de restaurația pozitivă rațiunii:

„Această identitate conștientă a finitului și infinitului, unirea ambelor lumi, unirea lumii sensibile cu cea inteligibilă, unirea în conștiință a lumii necesare cu lumea liberă este *cunoașterea*. Reflexia ca facultate a finitului (intelectul) și Infinitul opus ei sunt sintetizate în rațiune a cărei infinitate cuprinde în sine finitul" (*diese bewußte Identität des Endlichenund der Unendlichkeit die Vereinigung beider Welten, der sinnlichen und der intellektuellen, der notwendigen und der freien, im Bewußtsein ist Wissen*)[12] .

A = A	**A = B**	**(A=A) ↔ (A=A') ↔ (A=B)**
Gândirea pură	Non-gândirea pură	Gândirea implică nongândirea și viceversa
Principiul identității	Principiul contradicției	Identitatea conține contradicția și viceversa
Egalitate cu sine	Inegalitate cu sine	Egalitatea cu sine este mediată de inegalitatea cu sine – și viceversa
Identitate pură (*magis pressius*: identitate dominantă, diferență recesivă)	Diferență pură (*magis pressius*: diferență dominantă, identitate recesivă)	Identitatea ca identitate a identității cu diferența, coinerența opușilor identitate și diferență.
Primul A (subiectul) este calitativ diferit de al doilea A (predicatul)	A trebuie să fie A și B trebuie să fie B pentru ca ele să difere	Subiectul A diferă de predicatul A, deci identitatea lui A este asigurată prin autodiferențierea lui A însuși. A diferă de B, dar ca să difere ambii trebuie să fie întâi autoidentici. Astfel identitatea implică diferența, iar diferența implică identitatea.

NOTE

1. DS, 26 / 142 ↑
2. DS, 26 / 142 ↑
3. DS, 47 /153 ↑
4. DS, 30 /145 ↑
5. DS, 31 / 146 ↑
6. G.W.F. Hegel, Ph.G /FS, ↑
7. Sextus Empiricus, *Opere filosofice*, vol. I, Ed. Academiei, (trad. și introd. A. Frenkian), Ed. Academiei R.S.R 1969. ↑
8. Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, Ed. Academiei, 1965 ↑
9. DS, 26 /143. ↑
10. DS, 52 /149 ↑
11. DS, 61 /158 ↑
12. DS, 26 / 143 ↑

BIBLIOGRAFIE

G.W.F. Hegel, Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie, 1801, Werke, II, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1970.

G.W.F. Hegel, Diferența dintre sistemele filosofice ale lui Fichte și Schelling, în Studii filosofice, Editura Academiei Republicii Socialiste Române, București, 1967.

Imagine: Caspar David Friedrich